

ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ ਦੀ ਨਾਵਲ ਅਧਿਐਨ-ਵਿਧੀ

ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)*

(ਇਸ ਪੇਪਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਡਾ.ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ **ਸਮਾਂ ਤੇ ਸੰਵਾਦ** ਅਤੇ **ਜੋਤ ਜੁਗਤ ਦੀ ਬਾਰਤਾ** ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਕੇਲਿਤਰੇ ਨਾਵਲੀ ਪਾਠਾਂ ਦਾ ਨਿਕਟ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਮਨੋਰਥ ਡਾ.ਰਾਹੀ ਦੀ ਪਾਠ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸੀ ਪਰ ਡਾ.ਰਾਹੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕੰਮ ਅੱਗੇ ਪਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵੀ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਪੇਪਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਾਵਲਾਂ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦਿਲਚਸਪ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਹੀ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੋਵਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤਸੱਲੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਲਈ ਹਾਲੇ ਹੋਰ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਦਰਕਾਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ **ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ** ਨਾਵਲੀ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੇ ਮਜਬੂਰੀ ਕਾਰਣ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਵਾਅਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਪੇਪਰ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੋਧ ਲਈ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਲਿਆ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਡਾ.ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਹਸਤਾਖਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਖੋਜ, ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਉੱਚੇ ਮਿਆਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਲੇਖਾ ਜੋਖਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕ ਅਣਥੱਕ ਖੋਜੀ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਉਹ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਅਧਿਆਪਕ ਹਨ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਆਲੋਚਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਇਕ ਵੱਡਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉੱਚੇ ਮਿਆਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇੰਝ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਡਾ.ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ ਇਕ ਵੱਡਾ ਨਾਮ ਹੈ।

ਡਾ. ਰਾਹੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ **ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ** (1978) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਖੁਲ੍ਹੀ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਡਾ. ਰਾਹੀ ਦੇ ਪੀਐਚ.ਡੀ ਦੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਡਾ. ਰਾਹੀ ਦੀ ਦੂਜੀ ਕਿਤਾਬ **ਮਸਲੇ ਗਲਪ ਦੇ** (1992) ਨਾਲ ਡਾ. ਰਾਹੀ ਨੇ ਆਪੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਆਖਰੀ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੂਰਬਲੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਤੇ ਉਣਤਾਈਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਨਿਰਪੇਖ-ਆਦਰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਰਚਨਾ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਿਧਾ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਜਾਵੀਏ ਤੋਂ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਗਸ ਰਹੀ ਵਿਧਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਡਾ. ਰਾਹੀ ਦੀ ਤੀਜੀ ਕਿਤਾਬ **ਸਮਾਂ ਤੇ ਸੰਵਾਦ** (1997) ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਤੇ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ ਲਈ ਲਿਖੇ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਲੰਮੇ ਅੰਤਰਾਲ ਬਾਅਦ ਡਾ. ਰਾਹੀ ਦੀ ਚੌਥੀ ਕਿਤਾਬ **ਜੋਤ ਜੁਗਤ ਦੀ ਬਾਰਤਾ** (2005) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਮਾਣਸ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪਾਸਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ, ਮਿੱਥ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਪਾਠਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਪੱਧਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਹੋਰ ਮੋਕਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣਾ ਅਧਿਐਨ ਵਸਤੂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਪਾਠਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਲੀ ਕਿਤਾਬ **ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕਪਾਲ** (2007) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪਾਠਗਤ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਮਾਨਵਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਆਖਰੀ ਕਿਤਾਬ **ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ** (2009) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਏ ਰੂਪਾਕਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਿਧਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਉਸਾਰਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਿਧਾ ਦੇ ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਨਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡਾ.ਰਾਹੀ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੰਮੀ ਕਵਿਤਾ **ਰੁੱਖ ਤੇ ਰਿਸ਼ੀ** ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀਆਂ **ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ** ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ ਹਨ।

* ਰੀਡਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਦੇ ਦਾਇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਛਾਣ ਇਕ ਖੋਜੀ ਵਜੋਂ ਹੋਈ। ਇਕ ਖੋਜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੀਐਚ.ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਲਿਖਿਆ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ:ਰੂਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ’ ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਖੋਜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਖੋਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉੱਚਤਮ ਮਿਆਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਸਗੋਂ ਅਜਿਹੇ ਨਿਰਣੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ 1978 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਧਾਗਤ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆਂ। ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਪੇ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਧਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਨਾਵਲ ਪਰੰਪਰਾ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਰਾਹੀ ਦੀਆਂ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੰਦਰਭ -ਗ੍ਰੰਥ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਾਚੇ ਬਿਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਾਰਥਕ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿਖੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਐਡਵਾਂਸ ਸਟਡੀਜ਼ ਵਿਖੇ ਸੀਨੀਅਰ ਰਿਸਰਚ ਫੈਲੋ ਵੀ ਰਹੇ।

ਡਾ.ਰਾਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਵਿੱਦਿਆ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਅਜਿਹੇ ਅਧਿਆਪਕ ਹਨ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ ਵਿਚੋਂ ਬਤੌਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੇਵਾ ਨਿਵਿਰਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਐਮ.ਏ. ਅਤੇ ਐਮ.ਫਿਲ ਦੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਪਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਾਇਲ ਰਿਹਾ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਖੋਜ ਦੇ ਨਿਗਰਾਨ ਵਜੋਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਇਕ ਸਖ਼ਤ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਜੋ ਕਦੇ ਵੀ ਖੋਜ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਬਾਰੇ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੀ ਡਾ. ਰਾਹੀ ਆਪਣਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਖੋਜ-ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸਰਫ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਦੂਜੀ ਕਿਤਾਬ ਪਹਿਲੀ ਨਾਲੋਂ 14 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੋਜ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਖੋਜ ਦੇ ਮਿਆਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਡਾ. ਰਾਹੀ ਦੀ ਅਧਿਆਪਨ-ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਤਸਲੀਮ ਕਰਦਿਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਗ੍ਰਾਂਟਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 1989-90 ਵਿਚ ਨੈਸ਼ਨਲ ਲੇਕਚਰਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਰੁਤਬਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਹ ਹਾਲੇ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਧਿਆਪਕ ਹਨ।

ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਡਾ.ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਲੋਚਕ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਨਾਵਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਰੂਪ ਵਿਧਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਮੱਧਕਾਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ, ਅਲੋਚਨਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ-ਵਿਹਾਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁਝ ਮਜਮੂਨ ਲਿਖੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਖੇਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਡਾ. ਰਾਹੀ ਦੇ ਨਾਵਲ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੁੱਚੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਮਾਈਕਰੋ ਸਟਡੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਮੈਕਰੋ ਸਟਡੀ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੁਲ 55 ਮਜਮੂਨਾਂ ਵਿਚੋਂ 38 ਸਿਰਫ਼ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਧਾ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਰਪਿਤ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਿੱਥ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸੁਹਜ ਦੇ ਮਾਨਸਵਿਗਿਆਨਕ ਪਾਸਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਇਕ ਖ਼ਾਸੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਾਰਜ ਕਦੇ ਵੀ ਫ਼ੈਸ਼ਨ ਵਜੋਂ ਅਪਨਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਗ਼ਰਿਫ਼ਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਕਦੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਧਿਐਨ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਡਾਟੇ ਨੂੰ ਵਰਤਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦਿਆਂ ਮੌਲਿਕ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਮਿਖਈਲ ਬਾਖ਼ਤੀਨ (Diologics) , ਡੌਰਥੀ ਵਾਨੂਗੈਂਟ (the English Novel: Form and Function) , ਮਾਰਕ ਸ਼ੋਰਰ (Technique as Discovery) ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਨਾਵਲ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਡਾ. ਰਾਹੀ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ

ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਡਾ. ਰਾਹੀ ਦਾ ਨਾਵਲ ਦੇ ਮਾਈਕਰੋ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਮਾਡਲ ਸਰਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਅਧਿਐਨ ਨਾਵਲ ਦੀ ਰੂਪ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਪਣੀਆਂ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਵਾਦੀ ਇਕਹਿਰਤਾ ਵਿਚ ਘਟਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਦਰਸ਼ਨ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਨਾਵਲੀ ਵਿਧਾ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਸੀਅਤਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪਰਿਪੋਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੰਝ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਕਾਰਜ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਖ਼ਾਸੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਸਿਧਾਂਤ ਚੇਤਨਾ ਇਕ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਜੋਂ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਡਾ. ਰਾਹੀ ਨੇ ਇਕੱਲੇ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ੋਖ਼ਿਮ ਉਠਾਉਂਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਅਕੀਦਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਨਿਰਵਿਘਨ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਹ ਪੱਖ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਲਈ ਇਕ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ।

ਡਾ. ਰਾਹੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ **ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ** (1978) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਖੁਲ੍ਹੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਧਾ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਆਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਨਾਵਲ ਦੀ ਰੂਪ-ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਥੀਮ ਅਤੇ ਅਗਿਓਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਸਰੰਚਨਾ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਧਿਐਨ ਮਾਡਲ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਧਾ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਨਾਵਲੀ ਜਗਤ ਦੀ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਾਰ ਹੋਂਦ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਅਰਥ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਨਾਵਲੀ ਪਾਠ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚਿਤ ਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਂਦ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਗਲਪ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਾਰੀ ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਿਆਂ ਡਾ. ਰਾਹੀ ਨੇ ਰੂਪਵਾਦ ਅਤੇ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ (ਚਿੱਟਾ ਲਹੂ), ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ (ਪਿਓ ਪੁੱਤਰ), ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ (ਹਾਣੀ) ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਟਾਪੂ) ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ (ਮੜ੍ਹੀ ਦਾ ਦੀਵਾ) ਅਤੇ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ (ਜੁਗ ਬਦਲ ਗਿਆ) ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਪਾਠ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲੀ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਨਾਵਲ ਦੀ ਰੂਪ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਨਾਵਲੀ-ਪਾਠ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਧਾਗਤ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਸਾਰਥਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਮੁਲਾਂਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਰੂਪ-ਜੁਗਤ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਡਾ. ਰਾਹੀ ਦੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਵੀ ਆਪੋ ਵਿਚ ਗੁੰਦੇ ਪਏ ਹਨ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਡਾ. ਰਾਹੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚਲੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਰਾਹੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਨਰਿੰਜਨ ਤਸਨੀਮ ਦੇ ਨਵਲ **ਰੇਤ ਛਲ** ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਉਦੋਂ ਤਕ ਡਾ. ਰਾਹੀ ਨੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ **ਮੜ੍ਹੀ ਦਾ ਦੀਵਾ** ਬਾਰੇ ਸੁਣ ਤਾਂ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਲੇਕਿਨ ਹਾਲੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸਬੱਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਿਆਂ¹। ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਰਾਹੀ ਦੀਆਂ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਰਿੰਜਨ ਤਸਨੀਮ ਦੇ ਨਾਵਲ **ਰੇਤ ਛਲ** ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ (1969) ਕਰਦਿਆਂ ਡਾ. ਰਾਹੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਜਨਮਦਾਤਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਨਾਵਲ ਘਟਨਾਤਮਕ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਕਾਲਕ੍ਰਮਕੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜਦਾ ਸਗੋਂ ਨਵੀਂ ਭਾਂਤ ਦੇ ਭਾਵੁਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਟੇਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੁਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਣ-ਵਿਧੀ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਾਲੀ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਰੁਚੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਨਵੀਂ ਨਾਟਕੀ ਸੂਝ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦਾ ਬਾਰੀਕਬੀਨ ਚਿਤਰਣ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀਆਂ ਦੁਬਿਧਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਭਾਵ ਲੀਲਾ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ, ਆਵੇਸ਼ਮਈ ਨਾਟਕੀ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਵਾਦਾਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਮਕ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਆਦਿ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਣ ਤਸਨੀਮ ਦਾ ਇਹ ਨਾਵਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ

¹ ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ, ਸਮਾਂ ਤੇ ਸੰਵਾਦ, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1997, ਪੰਨਾ 91

ਹੈ। ਡਾ. ਰਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨਾਲ ‘ਸਮੁੱਚੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ-ਕਲਾ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਹਵਾ ਰੁਮਕਦੀ ਹੈ’²। ਡਾ.ਰਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਮਨ ਦੀਆਂ ਖਿੱਚਾਂ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ਵਿਚੋਂ ਦੇਖਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਿਹਾਰੀ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਵਿਆਖਿਆਮਈ ਘਟਨਾਤਮਕ ਚੌਖਟੇ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਪੀਡੇ ਵਿਰੋਧਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਮਾਨਸਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਘਟਨਾਤਮਕ ਚੌਖਟੇ ਅਤੇ ਸੀਮਿਤ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚਲੇ ਵਿਰੋਧਾਂ ਅਤੇ ਉਲਝਣਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਤੀਬਰ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਨਾਵਲ ਮਹਾਨ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਦੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਨਹੀਂ ਛੂਹ ਸਕਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਰਿੰਜਨ ਤਸਨੀਮ ਦਾ ਨਵਾਂ ਨਾਵਲ **ਰੇਤ ਛਲ** ਜੀਵਨ ਦੀ ਜਲਿਟਤਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਉਤਾਰ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਨਾਵਲ **ਲਹੂ ਮਿੱਟੀ** ਦਾ ਅਧਿਐਨ (1976) ਕਰਦਿਆਂ ਡਾ. ਰਾਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੀ ਵਿਆਖਿਆਮਈ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਕ ਸੁਭਾਵ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਨੁਭਵ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪਕ ਸੁਭਾਵ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਨਾਵਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਭਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ।³ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਡਾ ਰਾਹੀ ਲਹੂ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ ਦੇ ਨਾਵਲ **ਪਿਓ ਪੁੱਤਰ** ਨਾਲ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ **ਪਿਓ ਪੁੱਤਰ** ਦੇ ਨਾਵਲੀ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਿਥਲਤਾ ਕਾਰਣ ਉਤਪੰਨ ਉਸਦੀ ਵਿਰਕਤ ਹੋਂਦ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚੱਲਦੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਇੱਛਾ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਤਣਾਓ ਦੀਆਂ ਮਾਨਵੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ।⁴ ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ **ਲਹੂ ਮਿੱਟੀ** ਦੇ ਰਚਨਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਚਰਿਤਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਚਿੱਤਰ ਉਲੀਕਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਤਣਾਓ ਵਿਚੋਂ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਮਨਵੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।⁵

ਡਾ. ਰਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਵਲ **ਲਹੂ ਮਿੱਟੀ** ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਲਾਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੂੰ ਨਾਵਲੀ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਆਂਤ੍ਰਿਕ ਤਾਰਕਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਉੱਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਮਾਚਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਕਾਰਜ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਸਿਰਜਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਰਲੀਆਂ ਹਨ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇਕ ਅਸਿੱਧੀ ਵਾਰਤਾ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਵੀ ਹੈ’।⁶ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਅਗ੍ਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵਲੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਬਾਹਰਾ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਨਿਬੰਧ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਸੁੱਧਤਾ ਭੰਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਦਨ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਸਤੂ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਣ ਨੂੰ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਮਤ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਿਆਂ ਡਾ.ਰਾਹੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਕੇ ਇਹ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਾਵਲਕਾਰ ਤਾਂ ਸਮਾਧਾਨ ਲਈ ਚੁਣੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਉੱਦਮ ਦੇ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਤਾਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਦਨ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ‘ਘਰ ਵਾਪਸੀ ਦੇ ਵਰਣਨ’ ਸਮੇਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਵਿੱਥ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿਚ

² -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 14

³ -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 33

⁴ -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 22

⁵ -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 22

⁶ -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 31

ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਉਹ ਮਦਨ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਮਰਥਣ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰ ਵੀ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਮਰਥਣ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗਵਾਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।⁷ ਇੰਝ ਡਾ. ਰਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਨਾਵਲ ਕਾਰਜ ਬਾਹਰੇ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕਾਰਣ ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਲਾਤਮਕ ਸੰਗਠਨ ਬਣਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਪੇਖ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪਕ ਚਿਤਰਣ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁੱਲਵਾਨ ਰਚਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਲਪ ਰਚਨਾ ਦੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਕਾਰਣ ਹੀ ਇਹ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ ਦੀ ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਦੀ ਨਾਵਲੀ ਰਚਨਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ **ਵਗਦੀ ਸੀ ਰਾਵੀ** ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ (1976) ਕਰਦਿਆਂ ਡਾ. ਰਾਹੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਗੁੰਮਨਾਮ ਰਹਿ ਜਾਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ ਦੇ ਨਾਵਲ **ਪਿਓ ਪੁੱਤਰ** ਅਤੇ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਨਾਵਲ **ਲਹੂ ਮਿੱਟੀ** ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਕਫ਼ੇ ਬਾਅਦ ਛਪਿਆ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਚਰਚਾ ਦਾ ਭਾਗੀ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਜਦਕਿ ਇਹ **ਪਿਓ ਪੁੱਤਰ** ਵਿਚਲੀ ‘ਬਾਹਰੀ ਤਾਰਕਿਕਤਾ ਵਾਲੀ ਵਿਧੀ’ ਅਤੇ **ਲਹੂ ਮਿੱਟੀ** ਵਿਚਲੀਆਂ ‘ਤਾਰਕਿਕ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸੱਖਣੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦੀ ਵੇਰਵੇ ਦੀਆਂ ਤਰੁੱਟੀਆਂ’ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ⁸। ਇਹ ਨਾਵਲ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਕ ਸੰਬੋਧ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬਿੰਬਗਤ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਤੀਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਨਾਵਲ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਰਚਨਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੂਰਬਲੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਾਂਗ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਮਨੋਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸੱਚ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੀ ਰੂਪ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਾਰਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸੁਭਾਵ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ.ਰਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਰੂਪ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ **ਵਗਦੀ ਸੀ ਰਾਵੀ** ਦੀ ਬਣਤ ਕਿਸੇ ਰੋਗ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਰਤਾ ਵਰਗੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਮਨੋਚਿਕਿਤਸਕ ਕਿਸੇ ਮਨੋਰੋਗੀ ਦੇ ਰੋਗ ਦੀ ਤਹਿ ਤਕ ਪੁੱਜਣ ਵਾਸਤੇ ਰੋਗ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਰੇਖਾ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਵਗਦੀ ਸੀ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਦੀ ਮਨੋਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤਕ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਰਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।⁹ ਡਾ.ਰਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਨਾਵਲ ਜਿਨਸੀ ਭੁੱਖ ਅਤੇ ਕੁਸੱਤ ਵਿਰੁੱਧ ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ - ਜਿਹਾ ਕਿ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ - ਸਗੋਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਾਮ ਅਕਾਂਖਿਆ ਦੇ ਦਮਨ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ-ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਵਿਅੰਗ ਚਿਤਰ ਹੈ।

ਡਾ. ਰਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਡੀ ਸਾਹਿਤ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਦੁਖਾਂਤ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਲ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੁਖਾਂਤ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਅਨਿਆਈ ਘਾਤ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਰੂੜੀ ਬੜੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਤਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕਿਸੇ ਆਦਰਸ਼ ਲਈ ਕੀਤਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਦੁਖਾਂਤ ਸਥਿਤੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਇਸ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਦਰਸ਼ ਤੋਂ ਅਭਿੰਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਤਣਾਓ ਵਿਚ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਹੋਣੀ ਭੋਗਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।¹⁰ ਡਾ. ਰਾਹੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਪ੍ਰੀਤ ਕਹਾਣੀ ਰੂੜੀਗਤ ਗਲਪ ਅਨੁਭਵ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰੇਮੀ-ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਪਛਾਣ ਦੇ ਤੱਤ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਤੱਤ ਦੇ ਲੋਪ ਰਹਿਣ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਾਧੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।¹¹ ਡਾ.ਰਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਯਥਾਰਥ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਸ ਵਿਚ ਅਨੁਛਾਪ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅਭਾਵ ਤੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਪਾਤਰ ਦਾ ਕੇਵਲ ਕਰੂਰ ਰੂਪ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦ ਦਿਸਦੇ ਸਾਊ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ.ਰਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਕੇਵਲ ਕਰੂਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਦਇਆਵਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਘਾਤਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ

⁷ -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 30

⁸ -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 39

⁹ -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 40

¹⁰ -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 46

¹¹ -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 47

ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਕੇਵਲ ਸ਼ੈਲਿਕ ਕਰੂਰਤਾ ਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸ਼ੈਲਿਕ ਦਇਆ ਦੇ ਘਾਤਕ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਗਦੀ ਸੀ ਰਾਵੀ ਦਾ ਇਸ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਕਾਰਣ ਹੀ ਯਥਾਰਥ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਕ ਹੈ'।¹² ਡਾ. ਰਾਹੀ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ **ਵਗਦੀ ਸੀ ਰਾਵੀ** ਦੀ ਰੂਪ-ਰਚਨਾ ਜਿੱਥੇ ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਣ ਕਰਕੇ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ ਉੱਥੇ ਇਸ ਵਿਚ ਨਿਸੰਗ ਵਰਣਨ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ 'ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਨੋਸਮਾਜਕ ਵਤੀਰੇ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਜਿਨਸੀ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਵੇਰਵੇ ਦੀ ਜਿਸ ਬਾਰੀਕੀ ਅਤੇ ਨਿਸੰਗਤਾ ਨਾਲ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੋਭਾਵੀ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਯਥਾਰਥ-ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ'¹³। ਇਹ ਨਿਸੰਗਤਾ ਅਸਲੀਲਤਾ ਜਾਂ ਨਿਲੰਜਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਗੁੰਮਨਾਮੀ ਦਾ ਰਹੱਸ ਉਦਘਾਟਨ ਕਰਦਿਆਂ ਡਾ.ਰਾਹੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਾਲੀ ਨਿਸੰਗਤਾ ਸਾਡੇ ਸੁੱਧਵਾਦੀ ਮੱਧਵਰਗੀ ਭਾਵ-ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਹੀ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਣਗੌਲੀ ਅਤੇ ਅਗਿਆਤ ਰਚਨਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲ **ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ** ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਮਜ਼ਮੂਨ (1983) ਵਿਚ ਡਾ.ਰਾਹੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਬਾਰੇ ਇਹ ਪੇਸ਼ੀਨਗੋਈ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਨਾਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਬਤੌਰ ਇਕ ਕਲਾ ਰੂਪ ਦੇ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਵਿਚ ਇਕ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁੱਸਾ ਜਿੱਥੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲਾਂ **ਬੁਰਕੇ ਵਾਲੇ ਲੁਟੇਰੇ** ਅਤੇ **ਰਾਤ ਦੇ ਰਾਹੀ** ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਅਤੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਨੁਗਾਮੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨਾਲ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਕਲਾ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੂੜੀਆਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਮਰਹਲਾ ਤੈਅ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ.ਰਾਹੀ **ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ** ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵਿਚ ਡਾ.ਰਾਹੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਬਲ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਸਤੂ-ਵੇਰਵਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਭਾਰਨ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਨਾਵਲ ਦੀ ਰੂਪ-ਵਿਧੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਡਾ.ਰਾਹੀ ਇਹ ਮਤ ਪ੍ਰਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿੱਥੇ 'ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੁਖ ਬਲ ਕਿਸਾਣੀ ਦੀ ਤਕੜੀ ਧਿਰ ਦੀਆਂ ਚਤੁਰਾਈਆਂ ਤੇ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਮਾੜੀ ਧਿਰ ਦੀਆਂ ਦੁਬਿਧਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤ੍ਰਣ ਉੱਤੇ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਬਿਧਾਵਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਮਾੜੀ ਧਿਰ ਨਾਲ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਉਹ ਇਕ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ..... ਦੁਬਿਧਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਦਰਭ **ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ** ਵਿਚ ਗੌਣ ਰੂਪ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਮੁਖ। **ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ** ਵਿਚ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਹ ਸਾਰਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਰਤਾਰਾ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬੇਜ਼ਮੀਨ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਛੋਟੀ ਕਿਰਸਾਣੀ ਨਾਲ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਾ ਧੁਰਾ ਇੰਝ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਕੁੱਸਾ ਦੀ ਕਲਾ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਲਾ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੰਨ ਰੰਗ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਗਈ ਹੈ'।¹⁴ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਭੇੜ ਦਾ ਚਿਤਰ ਖਿੱਚਦਿਆਂ ਕਰੁਣਾ ਦੀ ਜੋ ਭਾਵੁਕ ਸੁਰ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਕੁੱਸੇ ਦਾ ਇਹ ਨਾਵਲ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਸਤਹਿ ਥੱਲੇ ਪਈਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਭਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਿਕਵਾਦੀ (Naturalistic) ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ੈਲੀ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਖਿੜਾਓ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਪੁੱਜੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਰਤੋਂ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ ਦੇ ਨਾਵਲ **ਪਿਓ ਪੁੱਤਰ** ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਡਾ.ਰਾਹੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਿਕਵਾਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤ-ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਕਲਾ ਨੂੰ ਅਗਲੇਰੇ ਪਾਸਾਰ ਹਾਸਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਰੂਪ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ

¹² -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 48

¹³ -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 49

¹⁴ -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 75

ਜੋਰ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਉਪਰ ਹੈ।

ਨਰਿੰਜਨ ਤਸਨੀਮ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ ਇਨਾਮ ਜੇਤੂ ਨਾਵਲ **ਗਵਾਚੇ ਅਰਥ** ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ (1994) ਕਰਦਿਆਂ ਡਾ. ਰਾਹੀ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੀ ਅਗਲਪੀ ਵਿਉਂਤ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਟਿਕਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ **ਗੁਆਚੇ ਅਰਥ** ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਸ਼ਿਲਪ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਭਾਂਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਨਾਨ-ਫਿਕਸ਼ਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਜਾ ਛੋਹਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕੁਝ ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ 'ਵਾਸਤਵਿਕ ਮਾਡਲ' ਵੀ ਸੁਲਭ ਹਨ। ਇਸ 'ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਹ ਨਾਵਲ ਨਾਵਲ ਨਾਲੋਂ ਖੁਦ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਧੇਰੇ ਜਾਪਦਾ ਹੈ'।¹⁵ ਡਾ.ਰਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਅਜਿਹੀ ਸਮੱਗਰੀ ਹੈ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹੈ ਪਰ ਨਾਵਲੀ ਕਲਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਥੀਮ ਦੇ ਪੂਰੇ ਦੁਆਲੇ ਨਹੀਂ ਜੁੜਦੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਫ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸਫ਼ੇ ਚਲਦਾ ਬੇਤੁਕਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਕਿਸੇ ਲਫਜ਼ ਦੀ ਟੇਢ, ਬਹੁਅਰਥਕਤਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਿਅਰ ਦੀ ਤਨਜ਼ ਨਾਲ ਮੁੜ ਉਸ ਰਵੱਈਏ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਸਾਰਥਕ ਟਿੱਪਣੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਅਖਿਤਿਆਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਕਾ ਬਲਿਊ ਸਟਾਰ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਫੈਲਿਆ ਫ਼ਿਰਕਾਦਾਰਨਾ ਤਣਾਉ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ।¹⁶ ਪਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਵਸਤੂ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸੀਮਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਇਸ ਦੁਖਾਂਤ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪੀਡੀ ਗੁੰਝਲ ਦੇ ਸੁਲਝਾਉ ਦੀ ਤਰਕੀਬ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਖੁਦ ਵੀ ਰੋਹੀਲੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹⁷ ਨਾਵਲ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਉਸਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਦੀ ਅਕਾਂਖਿਆ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਉੱਤੇ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਤਾਣੇ ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਤਫ਼ਸੀਲ ਦੇ ਖਿਲਾਰੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ 'ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸਚੇਤਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਿਊਣ ਦੀ ਤਰਕੀਬ' ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚਲੇ ਕੁਝ ਵੇਰਵੇ ਵਾਧੂ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸ਼ਿਲਪ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਦੇ ਕਰਿਸ਼ਮੇ ਨਾਲ ਉਹ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਗੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਦੇ ਅਰਥ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਤਰਕੀਬ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਜਾਪਣ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਇੰਝ ਡਾ. ਰਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ 'ਨਾਵਲ ਤਸਨੀਮ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਵਿਚ ਵਿਅੰਗ, ਸਚੇਤਨਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੰਗਤ ਦੀ ਮਿਸਾਲ'¹⁸ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲ **ਤਫ਼ਤੀਸ਼** ਦੀ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ(1994) ਡਾ. ਰਾਹੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਸਦੇ ਥੀਮ ਦੇ ਨਿਆਰੇਪਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਜੁਗਤਾਂ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਨਾਵਲ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਦੀ ਬ੍ਰੂਮਰੈਂਗ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਉੱਸਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਧੀ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਆਕਾਰ ਅਖਿਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ **ਪਵਿੱਤਰ ਪਾਪੀ** ਵਿਚ 'ਬ੍ਰੂਮਰੈਂਗ ਦੀ ਤਰਕੀਬ ਉਸਦੀ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਪਰ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਕਹਾਣੀ ਉਸਾਰਣ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਘੱਟ ਹੀ ਵਧਦੀ ਹੈ'¹⁹ ਉੱਥੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ਬ੍ਰੂਮਰੈਂਗ ਦੀ ਤਰਕੀਬ ਰਾਹੀਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਜਮਾਤੀ, ਮਾਨਵੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਫੋਕਸ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ...ਪਰ ਵਿਵਧਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬਾਵਜੂਦ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਿਰਦਾਰ-ਨਿਗਾਰੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਅਸੀਮ ਨਹੀਂ। ਕਥਾਨਕ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਉਹ ਬ੍ਰੂਮਰੈਂਗ ਦੀ ਤਰਕੀਬ ਅਕਸਰ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਮਰਕਜ਼ੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਰਤਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੋਰ ਪਾਤਰ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਹਿਦੂਦ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੀਮਾ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਪਾਤਰ ਜਗਤ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਆਕਾਰ ਨਹੀਂ ਲੈ ਪਾਉਂਦਾ...।²⁰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਕਾਬਲੇ ਡਾ. ਰਾਹੀ ਨੂੰ **ਤਫ਼ਤੀਸ਼** ਵਿਚ ਮੀਤ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੀ ਬ੍ਰੂਮਰੈਂਗ ਦੀ ਤਰਕੀਬ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਵਲੀ ਅਸਾਧਾਰਣ ਭਾਂਤ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਤੇ ਮਹਾਂਦ੍ਰਿਸ਼

¹⁵ -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 95

¹⁶ -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 95

¹⁷ -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ, 96

¹⁸ -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 97

¹⁹ -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ-100

²⁰ -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ-101

ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ।²¹ ਡਾ. ਰਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮੀਤ ਦੇ ਹਥਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਤਰਕੀਬ ਚੰਦ ਕੇਦਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਤਕ ਮਹਿਦੂਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਸਗੋਂ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਉਤੇ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।²² ਡਾ. ਰਾਹੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਨੂੰ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ **ਜੰਗੀ ਕੈਦੀ** ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿੱਥੇ **ਜੰਗੀ ਕੈਦੀ** ਵਿਚ ਇਹ ਬਹੁਲਤਾ ਪੇਤਲੇ ਕਲਾਤਮਕ ਬੰਧੇਜ ਕਾਰਣ ਖਿਲਾਰੇ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ **ਤਫ਼ਤੀਸ਼** ਵਿਚ ਬੁਮਿਰੈਂਗ ਦੀ ਤਰਕੀਬ ਕਲਾਤਮਕ ਬੰਧੇਜ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸੰਘਣਾ ਕਲਾਤਮਕ ਸੰਗਠਨ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।²³ ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਡਾ.ਰਾਹੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਅੰਗ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦਾ ਦੂਜਾ ਵਿਲੱਖਣ ਪਛਾਣ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੀਤ ਦਾ ਵਿਅੰਗ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਅੰਗ ਦੇ ਬਹੁਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਡਾ. ਟੀ.ਆਰ ਵਿਨੋਦ ਵਾਂਗ ਦੁਖਾਂਤ ਅਤੇ ਸੁਖਾਂਤ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਮਸ਼ਕਰੀ ਦੀ ਤੀਜੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਉਦੈ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੰਨਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰਣ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਤੋਰਣ ਵਾਲਾ ਨਾਵਲ ਕਹਿਣਾ ਬੇਹਤਰ ਹੋਵੇਗਾ।²⁴ ਡਾ. ਰਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਨਾਵਲ ਸਮਕਾਲੀ ਤਰਜ਼-ਏ-ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਤਸਵੀਰ ਉਲੀਕਣ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਫ਼ੌਰੀ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸਿੱਧੀ ਅਪੀਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਸਲਿਆਂ ਦੀ ਘੋਖ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੀਆਂ ਰੂੜੀਆਂ ਤੋਂ ਪੂਰਣ ਭਾਂਤ ਸੁਰਖਰੂ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ।²⁵

ਸ.ਸੋਜ਼ ਦੇ ਨਾਵਲ **ਮਕਾਨ ਇਕ ਖ਼ਾਲੀ ਜਿਹਾ** ਬਾਰੇ ਡਾ.ਰਾਹੀ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ (1995) ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਦਿਲਚਸਪ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਆਲੋਚਕ ਸ.ਸੋਜ਼ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਭਾਂਤ ਬਿੰਬ ਕਰਕੇ ਕਿਵੇਂ ਬੇਧਿਆਨੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਇਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇ ਕੇ ਡਾ.ਰਾਹੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਠਗਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਰਸਤੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲੀ ਧਾਰਣਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉੱਤਮ-ਪੁਰਖੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਨਾਵਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਕਲਾਤਮਕ ਸੰਭਾਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉੱਤਮ-ਪੁਰਖੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਭਾਵੇਂ ਨਾਵਲ ਦੇ ਹਰ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਮੁਖ ਕਰਤਾ ਵਜੋਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਿਲਪ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਕਰਕੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਡਾ. ਰਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਦੇ ਇਹ ਨਾਵਲ ਕਿਸੇ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਰਖੇਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬਦਨਾਮ ਰੋਸ਼ਨੀ ਜਾਂ ਰੋਸ਼ੀ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਇਕ ਬੇਲੋਸ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਪਾਤਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਖ਼ਾਸੀਅਤ ਦੇ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਉਸ ਅੰਦਰ ਆਮ ਬੰਦੇ ਵਰਗੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸਖ਼ਸੀਅਤ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਮਹਿਦੂਦ ਹੋਣ ਦੇ ਸੱਚ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ। ਪਰ ਇਹ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਰਹੱਸ ਹੈ ਜੋ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਜਟਿਲ ਸੁਭਾਅ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਪਾਤਰ ਦਾ ਹੋਮਿਓਪੈਥੀ ਦਾ ਮਾਹਰ ਹੋਣਾ ਮਹਿਜ਼ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਸਤੂ-ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚਲੀ ਸਮੁੱਚਤਾਵਾਦੀ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਵੀ ਹੈ। ਇੰਝ ਹੀ 'ਮਹਿਦੂਦ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਮਸਲਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਥੀਮ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਥੀਮ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨ ਵਾਲੀ ਕਾਰਗਰ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਤਰਕੀਬ ਵੀ'²⁶। ਡਾ.ਰਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਨਾਵਲ ਉੱਝ ਤਾਂ ਸੁੱਧ ਕਲਾਤਮਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਆਈ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚਰਚਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਪਹਿਲੂ ਬਣ ਕੇ ਆਈ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤ ਚਰਚਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਬੰਧਕਾਰੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਦਾ ਸਹਿਜ ਹਿੱਸਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਰਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਲੀ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਕੋਈ ਚੋਚਲਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਜੋ ਨਾਵਲ

²¹ -ਉਹੀ-

²² -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 102

²³ -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 103

²⁴ -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 104

²⁵ -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 105

²⁶ -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 135

ਵਿਚਲੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਤਾਬੀਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ‘ਨਿਗੂਣੀਆਂ ਲਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਵੀ ਅਰੂਪਤਾ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਾਰਥਕ ਦਿਸਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ’।²⁷ ਇੰਝ ਡਾ. ਰਾਹੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਵਲ **ਮਕਾਨ ਇਕ ਖ਼ਾਲੀ ਜਿਹਾ** ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਓਪਰੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਆਏ ਇਕ ਬੂਟੇ ਵਰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਬੂਟਾ ਜਿਸ ਨੇ ਜੜਾਂ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਬੂਟਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਆਭਾ ਨਾਲ ਫੜ ਲਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਅਸਚਰਜ ਭਾਂਤ ਦੀ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਅਤੇ ਥੀਮਕ ਯੋਜਨਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਡਾ.ਰਾਹੀ ਲਈ ਨਾਵਲ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਧਾਰਣਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਬੌਧਿਕ ਨਿਖੇੜੇ ਵਿਚ ਔਖ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਡਾ.ਰਾਹੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ **ਸਮਾਂ ਤੇ ਸੰਵਾਦ** ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚ ਵਾਅਦਾ ਤਾਂ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ **ਪਰਸਾ** ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆਉਣ ਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਡਾ.ਰਾਹੀ ਦੀ ਮੂਲ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਰੂਪ-ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਲ ਹੀ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਮਜ਼ਮੂਨ ਉੱਥੇ ਵੀ ਨਾਵਲ **ਪਰਸਾ** ਦੇ ਮਹਿਜ ਪਾਠਗਤ ਯੁਧਐਨ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੱਲ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਲਪਗਤ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਖ਼ਾਸੀਅਤਾਂ ਬਾਰੇ ਹੋਈ ਹੈ। ਡਾ.ਰਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਵਲ **ਪਰਸਾ** ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਜੀਣ-ਥੀਣ ਦੀ ਵਿਡੰਬਨਾ ਨੂੰ, **ਅਣਹੋਏ ਪਰਸਾ** ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਰਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ।²⁸ **ਅਣਹੋਏ** ਦੇ ਬਿਸ਼ਨੇ ਨਾਲੋਂ **ਪਰਸਾ** ਵਿਚਲੇ ਪਰਸੇ ਦੀ ਹੋਣੀ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਜ਼ਰਾ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪਰਸਾ ਬਿਸ਼ਨੇ ਵਾਂਗ ਮੁਕੰਮਲ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਅਪੜਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਖ਼ਰੀ ਦਮ ਤਕ ਆਸ਼ਾ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਵਿਚ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਡਾ.ਰਾਹੀ ਪਰਸੇ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪੌਰਾਣਿਕ ਪਾਤਰ ਪਰਸੂਰਾਮ ਦੇ ਪੂਰਵ-ਮੋਟਿਫ (proto type) ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਵੇਂ ਪੌਰਾਣਿਕ ਪਰਸੇ ਕੋਲ ਪਰਸਾ ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਸਤਰ ਹੈ ਉਵੇਂ ਨਾਵਲ ‘ਵਿਚਲਾ ਪਰਸਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਸਤਰ ਵੀ। ਉਹ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਹਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਕ ਸ਼ਸਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਅਤੇ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ’।²⁹ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਪਰਸੇ ਨੂੰ ਪੌਰਾਣਿਕ ਪਾਤਰ ਪਰਸੂਰਾਮ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿਚ ਢਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸਮਝਕੇ ਡਾ.ਰਾਹੀ ਜਿੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਪੜ੍ਹਤ ਉਸਾਰਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਸੇ ਵਿਚਲੀ ਪਸ਼ੂ ਬਿਰਤੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਟੇਢਾਂ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪਰਸੂਰਾਮ ਤੋਂ ਨਿੱਖੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੇ ਪਰਸੇ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ‘ਬੁਰਾਈ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਦਰਸ਼ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੁਪਨੇ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੈ’। ਪਰਸੇ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਪੌਰਾਣਕ ਢਾਲ ਕਰਕੇ ਡਾ.ਰਾਹੀ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਡੂੰਘਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਿਸਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੁਰਾਣਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਹਵਾਲੇ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੁੱਠ ਦੇ ਕੇ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ।³⁰

ਡਾ.ਰਾਹੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਕਿਤਾਬ **ਜੋਤ-ਜੁਗਤ ਕੀ ਬਾਰਤਾ (2006)** ਵਿਚ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪਾਠ-ਅਧਐਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੋ ਮਜ਼ਮੂਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਕ ਵਿਚ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਦੇ ਨਾਵਲ **ਕਾਫ਼ਰ ਮਸੀਹਾ** ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਧੀਰ ਦੇ ਨਾਵਲ **ਇਹ ਲੋਕ** ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ.ਰਾਹੀ **ਕਾਫ਼ਰ ਮਸੀਹਾ** ਨੂੰ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਵਿਚਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਜੀਣ ਅਤੇ ਥੀਣ ਦੇ ਜਾਂ ਥੀਣ ਤੇ ਅਥੀਣ ਦੇ ਮਸਲੇ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਘੋਖ ਵਾਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵਜੋਂ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਵਲ ਦੇ ‘ਮੁਖ ਪਾਤਰ ਤਾਲਸਤਾਏ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤਾਂ ਨਾਵਲ ਦੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਮਹਿਜ ਇਕ ਰੂਪਕ ਹੈ। ਅਸਲ ਚੀਜ਼ ‘ਤਲਾਸ਼’ ਹੈ’।³¹ ਇੰਝ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਤਾਲਸਤਾਏ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ

²⁷ -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 137

²⁸ -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 191

²⁹ -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 196

³⁰ -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 200

³¹ - ਉਹੀ- ਜੋਤ-ਜੁਗਤ ਕੀ ਬਾਰਤਾ, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕ ਮਾਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2006, ਪੰਨਾ 108

ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ.ਰਾਹੀ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਨਾਵਲ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚਕਾਰ ਤਣਾਓ ਅਤੇ ਜੰਗ ਨੂੰ ਸਰਵਕਾਲੀ ਹਕੀਕਤ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਇਕ ‘ਦੁਖਾਂਤ-ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿ-ਮਾਨਵਵਾਦੀ’ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ‘ਧਰਮ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।³² ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਕਥਾਨਕ ਲਕੀਰੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਹੈ ਪਰ ਪਰ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਦੀ ਥੀਣ-ਲੋਚਾ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਕ ਲਾਮਿਸਾਲ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕੀ ਗਿਆਨ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕਲਪਨਾ ਨਾਵਲੀ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਵਟ ਕੇ ਹੋਏ ਬੀਤੇ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਚਿਤਰਣ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ **ਇਹ ਲੋਕ** ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵਿਚ ਡਾ.ਰਾਹੀ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ‘ਯੁਗ-ਕਥਾ’ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬੀਕਾਨੇਰ ਤਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਹਰਕਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਹਰਕਤ ਨਾਲ ਆਈਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਣਾਮਾਂ ਨੂੰ³³ ਨਾਵਲੀ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਢਾਲਦਾ ਹੈ। ਡਾ.ਰਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ‘ਕਾਲ-ਅਸੰਗਤੀਆਂ’ ਅਤੇ ‘ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀਆਂ’ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸੰਬੋਧੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਕ ਯੁਗ-ਕਥਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਦੁਰਲਭ ਵਸਤੂ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਰਚਨਾ ਹੈ’।³⁴ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਉਂਤ ਬਾਰੇ ਗੌਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਗੱਲ ਵਲ ਧਿਆਨ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਮਾਨਵ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਮਿੱਥਕ ਹਵਾਲੇ ਦੇਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਲਾਰ ਭਾਸ਼ਣਕਾਰੀ (Rhetoric) ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਦੂਰ ਵਰਤੀ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਚੋਖੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਲ-ਪੱਥਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਮੋਟਿਫਾਂ ਨਾਲ ਲੋੜ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੋਹ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਫੋਕਸ ਨੂੰ ਭੰਗ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਅਜਿਹਾ ਵਾਪਰਿਆ ਹੈ। ਡਾ.ਰਾਹੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਧੁਨ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਿਤੇ ਅਟਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੂਜੇ ਥਾਂ ਤੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਨ ਪਹਿਲੀ ਥਾਂ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਜ਼ਮੂਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣਾ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਹੋਣ। ਭਾਸ਼ਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਐਨਾਟਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਣਕਾਰ ਦਾ ਆਪਣੇ ਵਜੂਦ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਖਿੱਚਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਵਹਿ ਤੁਰਨਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੌਕੇ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਵੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾਲ ਕਬੂਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕੁਝ **ਕਾਫ਼ਰ ਮਸੀਹਾ** ਬਾਰੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਵਾਪਰਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਡਾ.ਰਾਹੀ ਕਿਸੇ ਨਾਵਲਕਾਰ-ਆਲੋਚਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਮੈਰਿਟਸ ਪ੍ਰਤਿ ਆਪਣੀ ਰੰਜਿਸ਼ ਨੂੰ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡਾ.ਰਾਹੀ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਤੋਂ ਸੋਧ ਕੇ ਛਪਵਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੇਹਤਰ ਹੁੰਦਾ।

ਡਾ. ਰਾਹੀ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ **ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ** ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੀ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮੂਲ ਦੀ ਸੰਕਲਪੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਪਰ ਗਲਪ-ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਸੰਕਲਪੀ ਸ਼ਬਦ ਘੜੇ ਜਿਹੜੇ ਡਾ. ਰਾਹੀ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਬਣ ਗਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚਲੀ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਨਵੀਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਗਲਪ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਵਸਤੂ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ / ਰਚਨਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਕ-ਗਲਪ / ਪ੍ਰਤਿਰੂਪਕ ਗਲਪ, ਰੂਪਨ-ਪ੍ਰਤਿਰੂਪਨ, ਕੂਟ-ਛਾਪ ਪਾਤਰ / ਆਦਰਸ਼-ਛਾਪ ਪਾਤਰ, ਵਿਅਕਤੀ ਪਰਿਵਰਤਨ / ਸਥਿਤੀ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਇੱਛਾ-ਮੂਲਕ ਘਟਨਾ-ਪ੍ਰਬੰਧ / ਵਸਤੂ ਮੂਲਕ ਘਟਨਾ-ਯਥਾਰਥ, ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਕ ਗਲਪ ਬੋਧ / ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਗਲਪ ਬੋਧ, ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਪਰਿਪੂਰਣਤਾ, ਦੁਖਾਂਤ ਅਨਿਵਾਰਤਾ, ਕਟਾਖਸ਼ਮਈ ਸਮੀਪਤਾ ਆਦਿ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਸੰਕਲਪੀ-ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਘੜਿਆ। ਡਾ. ਰਾਹੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦੂਜੀ ਕਿਤਾਬ **ਮਸਲੇ ਗਲਪ ਦੇ** ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਆਲੋਚਨਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਫਾਰਸੀ ਮੂਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਪੰਜਾਬੀ

³² -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 110, 112

³³ -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 120

³⁴ -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ 122

ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਮੂਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ-ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਾਜਬ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇਸਦਾ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋਵਾਂ ਸ੍ਰੋਤ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਨਾਲ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦਾ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਉਰਦੂ ਰਾਹੀਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੰਪਰਕ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਗਾਤਾਰ ਹਿੰਦੀ ਨੁਮਾ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕੇਵਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਕਲਪੀ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਲਈ ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਲ ਦੁਬਾਰਾ ਤੋਂ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਰਾਹੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਮਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਪਰੰਪਰਕ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਮੁਹਾਵਰੇ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਕਿਤਾਬ **ਜੋਤ ਜੁਗਤ ਕੀ ਬਾਰਤਾ** ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਪ੍ਰਯੋਗ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇੰਝ ਜੇ ਡਾ. ਰਾਹੀ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸਬਕ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਬੋਝਲ ਸੰਕਲਪੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਾਰਥਕ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਰਦੂ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਕ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀ ਸੰਜੋਗੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਮੁਹਾਵਰਾ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਰਾਹੀ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਹੋਰ ਲੱਛਣ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦਾ ਸੰਵਾਦੀ ਸੁਭਾਅ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਪਾਠ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਪਾਠ ਜਾਂ ਪਰੰਪਰਾ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਮੌਜੂਦ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪਾਠ ਆਲੋਚਨਾ ਆਲੋਚਕ ਵਲੋਂ ਉਚਾਰੇ ਗਏ ਏਕਾਲਾਪ (monologue) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸੰਵਾਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਾਡੇ ਬਹੁਤੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ ਆਲੋਚਕ ਆਪਣੀਆਂ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਪਾਠ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਚ ਪਾਠ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇਸ ਕਦਰ ਇਕਹਿਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ-ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮੁੱਲ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਸੂਝ-ਵਿਸਤਾਰ, ਵਿਚਾਰ-ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਕਣਸੇਅ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਡਾ. ਰਾਹੀ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੌਰਾਨ ਪੂਰਬਲੇ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਸਿਰਜਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ, ਹੋਰ ਗਹਿਰਾ ਕਰਨ, ਨਵਾਂ ਪਰਿਪੇਖ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਧਾਰਣਾ ਨੂੰ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੰਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪਾਠ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮੌਜੂਦ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੀ ਹੈ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਟਾ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਤੱਤ ਵੀ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਗਰਮ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੰਵਾਦੀ ਬਿਰਤੀ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਉਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਸੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਡੀ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਬੇਮੁਹਾਰ, ਪੱਖਪਾਤੀ, ਉਲਝਾਊ ਬੇਲੋੜੀ ਹੋਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।